

ՀԱՄՈ ՍԱՀՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ ԲՆԱՊԱՏԿԵՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼԱԿԱՆ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

ՆՎԱՐԴ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ *

Երևանի պետական համալսարան

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում բնության ոգեղենացման, առասպելական այլաբանության, մարդու և բնության նույնացման ու միաձուլման՝ ոգեպաշտական աշխարհայացքից սերող դրսևորումներին: Մանկական տարիքում պապից լսած առասպելական գրույցները՝ միահյուսված Սյունյաց շքեղ բնապատկերից կրած տպավորություններին, հետագայում պայմանավորում են սահյանական բնապատկերի՝ առասպելական այլաբանություններով հարուստ արտահայտումները: Մանկական հուշերի Գյազբել-Արամազդ, Սավարդ-Աղոթարան սարերը, Որոտան գետն ու Դարբասի ձորը, այստեղի թռչուններն ու բուսաշխարհը դառնում են սահյանական բնապատկերի հիմքն ու ատաղձը և պայմանավորում նրա հետագա ողջ ստեղծագործության այլաբանական պատկերավորումը: Բնապատկերը միահյուսվում է առասպելին, դառնում աշխարհի առասպելաբանաստեղծական պատկերավորման միջոց և բացահայտում նախնական մտակաղապարների նոր լիցքը 20-րդ դարի բնութենապաշտ գրողի ընկալմամբ: Աշխարհի առանցքի, լեռան, կենաց ծառի, սարի վրայի թռնրի, ցորեն-պատանու, արևը կլանող վիշապ-ձորի և այլ առասպելաբանական պատկերացումները նոր շունչ և արտահայտման ձև են գտնում նրա պոեզիայում: Ահա այս հիմնաշերտով հետագայում ձևավորվում է հայրենի բնաշխարհի՝ սահյանական յուրահատուկ խորհրդանիշների համակարգը, որը դուրս է գալիս Սյունյաց սահմաններից՝ ամբողջացնելով հայրենիքի առասպելաբանաստեղծական պատկերը:

Բանալի բառեր – *Համո Սահյան, բնապատկեր, Սյունիք, առասպել, նշանային համակարգ, աշխարհի առասպելաստեղծ պատկեր, ցորեն-հասկ-Աստված*

* **Նվարդ Վարդանյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ Հայ գրականության պատմության և տեսության ամբիոնի դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի բանագիտության բաժնի ավագ գիտաշխատող

Нвард Варданян - кандидат филологических наук, доцент кафедры армянской литературы ЕГУ, старший научный сотрудник отдела фольклора Института археологии и этнографии НАН РА
Nvard Vardanyan - Ph.D. in Philology, Associate Professor at YSU Chair of Armenian Literature, Senior Researcher at the Department of the Folklore of Institute of Archeology and Ethnography NAS RA
Էլ. փոստ՝ vardanyan.nvard@ysu.am. ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3888-3668>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 15.03.2024

Գրախոսվել է՝ 07.06.2024

Հաստատվել է՝ 03.07.2024

© The Author(s) 2024

Ներածություն

Մյունխաց Լոր գյուղում ծնված նշանավոր բանաստեղծ Համո Սահյանի շքեղ բնապատկերներում առանձնահատուկ տեղ ունեն Մյունիքի սարերի, ձորերի, գետերի, բույսերի անվանական հիշատակումներն ու նկարագրությունները:

Բնությունը Համո Սահյանի պոեզիայի հիմնական լեյտամոտիվն է. այն առկա է որպես մարդու միջավայր, որպես ինքնակա՝ ապրող ու շնչող գոյություն, որպես պատկերավորում և փոխաբերություն, որպես պաշտամունքի առարկա և կատարյալ էություն: Սահյանական պոեզիայում բնությունը շնչավորված է, անձնավորված. լեռան կատարը *ճերմակ ձիավոր* է, կաճանը՝ *խրտնած վիթ*¹, հողը՝ *ստնտու մայր* (էջ 22): Սահյանի քնարական հերոսը հեքիաթի հերոսի պես զրույցի է բռնվում շնչավորված բնության հետ, հարցեր ուղղում ու պատասխան ստանում (էջ 4): Բնության հետ զրույցի բռնվելու մոտիվները բնորոշ են ժողովրդական երգարվեստին և անշուշտ հենց այստեղից են մուտք գործել հեղինակային բանաստեղծություն²: Սահյանի քնարական հերոսը գեղեցիկ բառախաղով իրեն ներկայացնում է որպես բնության մի մասնիկը, որպես մի լոր, որ գիտե Լորի լորերի լեզուն: «*Ես նրանց լեզուն հասկանում էի... // ... Ես էլ նրանց հետ լոր էի Լորում*» (էջ 100): Թռչունների և բնության լեզուն հասկանալու գերբնական կարողությունը, որ հեքիաթի հերոսը սովորաբար ստանում է որպես գերբնական ընձա, այստեղ ի հայտ է գալիս որպես բնատուր շնորհ:

Բնության այսպիսի շնչավորումը սահյանական պոեզիան ուղղակիորեն կապում է ժողովրդական մտածողությանը, մարդկության վաղ պաշտամունքային աշխարհայացքի ոգեպաշտության փուլին, երբ բնությունը պատկերացվում էր շնչավորված³, մարդն ու աշխարհը այնքան միաձուլվել էին, որ հեշտությամբ վերածնվում էին միմյանց կերպարներով, փոխակերպվում իրար⁴: Բնապաշտությունը լոկ արտաքին շերտ չէ Սահյանի աշխարհում: Հայրենի բնությունը սրբացնող, նրան որպես երկյուղած ուխտավոր մոտեցող հեղինակը («*Համբուրեն քարերն ուխտավորի պես...*», էջ 94) նաև հմուտ գրչով կենդանացնում է հայ ժողովրդական նախնական աշխարհայացքին բնորոշ առասպելները, վերստեղծում դրանք նոր շնչով և գեղեցկությամբ:

Ուսումնասիրողներն անշուշտ անդրադարձել են Սահյանի ստեղծագործության ժողովրդական ակունքներին, ժողովրդական կենսափիլիսոփայությանն ու մտածողությանը հարազատ դրսևորումներին: Այս առումով ուշարժան է հատկապես բանագետ Ալվարդ Ղազիյանի արժեքավոր հոդվածը, որտեղ քննվում են

¹ **Համո Սահյան**, Իրիկնահաց, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 1977, էջ 3: Այս ժողովածուից հետագա մեջբերումները կծանոթագրվեն շարադրանքում՝ նշելով էջը:

² Տե՛ս, օրինակ, **Ն.Վարդանյան**, Մի երգի մշակման պատմություն // Գիտության աշխարհում. գիտահանրամատչելի հանդես, Եր., 2020, № 3, էջ 22-26:

³ Տե՛ս **Զ. Զ. Տրեգեր**, Ոսկե ճյուղը, Եր., «Հայաստան» հրատ., 1989, էջ 137-138:

⁴ Մարդ-բույս փոխակերպումների մասին տե՛ս **Ս. Հարությունյան**, Հայ առասպելաբանություն, Բեյրութ, «Վահե Սեթեան», 2000, էջ 257-274:

բանահյուսական մտոիվները Հ. Սահյանի բանաստեղծական աշխարհում⁵:

Ներկա հոդվածում փորձելու ենք առանձնացնել սահյանական բնապատկերներում աշխարհի առասպելաբանաստեղծական պատկերի՝ հայոց աշխարհայացքից սերող, հայ առասպելաբանությանը բնորոշ նշանային համակարգերի հարուստ համալիրից որոշ դրսևորումներ՝ աշխարհի կառույցի նախնական պատկերավորմանը համահունչ:

Մյունիքը, մանկական տպավորություններն ու առասպելական գրույցները

Սահյանի բնութենապաշտության ժողովրդական ակունքների մասին իմանում ենք իր իսկ խոսքերից, երբ վերհիշելով մանկությունը՝ բանաստեղծը վկայում է, թե ինչպես են մեծերի պատմած առասպելական հեքիաթներն ազդել իր մանկական երևակայության վրա, և ինչպես են դրանք կենդանացել Մյունյաց բնապատկերների շքեղ տեսքից: «Որոտանի կիրճում» ակնարկում Համո Սահյանը մանկական հուշեր է վերապրում. «Ղարաբաղի թանձր խավարի մեջ, մեռնող տատրակի սրտի նման թրթռում էր ճրագի բոցը և այդ աղոտ բոցի տակ ալևոր պապս հեքիաթներ էր պատմում լուսավոր աշխարհի ու լույսի թագավորության մասին:

Պատմում էր, թե ինչպես մի անգամ, անհիշելի ժամանակներում, երբ դեռ աշխարհում չկային Որոտնաբերդն ու Տաթևի վանքը, Ղամշա սարը հրաշքով շարժվել է տեղից, չոքել Որոտանի կիրճում, փակել գետի ճանապարհը»⁶:

Առասպելական այս գրույցները սնել են բնության հրաշքով հիացող բանաստեղծական միտքը, դրանց գումարվել են նաև վառ երևակայությունը, բնությունը որպես անզուգական մի այլաբանություն ընկալելու և բանաստեղծության համար որպես պատկերավորման հիմք ընդունելու՝ մանկական տարիքից սկիզբ առած բուռն ցանկությունը, որի մասին խոստովանում է մեկ այլ առիթով: «Երբ ես դեռ փոքր էի, և մենք սպրում էինք խոր ձորի մեջ, մեզ համար արևի ճանապարհը կարճ էր, երկու, իրար շատ մոտիկ, հանդիպակաց սարերի գագաթից գագաթ ընկած մի անտեսանելի կամուրջ... Մի օր մենք որոշեցինք բարձրանալ սարը և տեսնել, թե ո՞ր է գնում արևը: Հեռու, շատ հեռու արևմուտքում մենք տեսանք երկնքի մեջ մտած մի սպիտակ գագաթ: Արևն իջել էր այդ հեռավոր գագաթի վրա, որը վառվում էր մայրամուտի գույներով: Պատկերը շլացուցիչ էր, տպավորությունը՝ անպատմելի: Ես ուզում էի այդ մասին պատմել մարդկանց... Հիմա ես գիտեմ, որ պոեզիան, ամեն ինչից դուրս նաև պատմում է մարդկանց, մեզ շրջապատող կյանքի ու բնության հրաշալի, հեքիաթային, հսկայական մետաֆորների մասին»⁷:

⁵ Տե՛ս Ա. Ղազիյան, Համո Սահյանի քնարերգության ժողովրդական ակունքները // Պատմաբանասիրական հանդես, 2005, № 3, էջ 77-87:

⁶ Համո Սահյան, Գրչի, խոսքի, խղճի կշիռը (կազմող՝ Շչոբու Դավթյան), Եր., «Ոսկան Երևանցի» հրատ., 2003, 273 էջ:

⁷ Լևոն Մկրտչյան, Զրույցներ բանաստեղծի հետ, Եր., «Սովետական գրող» հրատ., 1984, էջ 157:

Ահա՛ մանուկ ժամանակ լսած առասպելական, հեքիաթային պատումներով և Սյունյաց շքեղ բնությունից ստացած տպավորություններով է սնվել Մահյանի քնարերգությունը, որտեղ չտեսնված մեծ տեղ ունեն բնությունն ու բնության մետաֆորները: Հետագայում Մահյանն ուղղակի և անուղղակի անդրադառնում է մանկական իր տպավորություններին, իր քնարերգության բազմաթիվ էջերում պատմում է հայրենի լեռների ու գետերի մասին, իսկ ամենաշատը՝ ձորում ծվարած Սյունյաց գյուղերի ու մարդկանց, որոնք ձուլվում են բնությանը, դառնում նրա մի մասնիկը: Պատահական չէ, որ բանաստեղծություններից մեկում Մահյանն իրեն «ձորի պոետ» է անվանում (էջ 48):

Մարի, ձորի, ծառի այլաբանական պատկերումները

Մահյանական բնապատկերում մեծ տեղ են գրավում Սյունյաց լեռները. Գյազբեկ-Արամազդ, Մավվարդ-Աղոթարան, Մեծ Իշխանիկ և այլն: Լեռների իմաստավորումը բազմաշերտ է. նրանք և՛ ուղղակի պատմության հավերժական, դարավոր վկաներն են, և՛ բանահյուսական ակունքներից սերող անձնավորված հսկաներ: Անշուշտ, անձնավորված լեռների պատմությունները Սյունյաց հարուստ ավանդույթներից են սերում: Այսպես. «Սյունիք» բանաստեղծության մեջ Սյունյաց սարերը եղբայրներ են, որ տոհմով հավիտենությունից են գաղթել (էջ 72): Մահյանական այս պատկերը ուղղակիորեն կապվում է Հայկական լեռնաշխարհի ստեղծման մասին ավանդազրույցներին, ըստ որոնց՝ հայոց լեռները հսկա եղբայրներ են եղել, որ մի օր մոռացել են կապել իրենց գոտիները և կերպափոխվել են լեռների⁸: Մահյանը ստեղծում է անձնավորված լեռների նաև իր սեփական առասպելները: «Գյազբեկ» (էջ 82) բանաստեղծության մեջ Սյունյաց Բարգուշատի լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը՝ Արամազդ-Գյազբեկը, ներկայանում է որպես հոգածու էակ, որը երկինքը քամում և մարդկանց տներն է տանում (էջ 82): Գյազբեկ-Արամազդը Մահյանի պոեզիայում ամենից հաճախ հիշատակվող լեռն է, որի հանդեպ մի անսահման քնքշանք, կարոտ ու հիացմունք է տածում բանաստեղծը, նրա փեշերի ծաղկահամ ջրերը, նրա լանջերի մայրական կաթի ու հայրական շնչի հոտը լեռան անձնավորումը կապում են սեփական արմատներին (էջ 83-84):

Ամպը քաշեմ,
Կուրծքը բանամ Գյազբեկիս,
Մոր կաթի հոտ,
Մոր հոտ առնեմ, մանկանամ:

Փարվեմ-փովեմ
Հասակն ի վեր Գյազբեկիս,
Հոր շնչի հոտ,
Հոր հոտ առնեմ, մարդանամ (էջ 84):

⁸ Տե՛ս Ա.Ղանալանյան, Ավանդապատում, Եր., 1969, էջ 10:

Քնարական զեղեցիկ տողերին առասպելական հնագույն պատկերացումներ են միահյուսվում: Բանաստեղծություններից մեկում ի հայտ է գալիս **վիհ-թոնիրներ**ի պատկերը, որոնց մեջ հայր թխել է քարից հունցած իր ճակատագրի հացը:

Դու քար ես հունցել, քար ես գնդել
Օրհասիդ խառն ու դառն օրերին,
Ճակատագրիդ հացն ես թխել
Վիհ-թոնիրներիդ թեժ կողերին (էջ 55):

Անշուշտ պատկերն անմիջականորեն հիշեցնում է հրաբխային թոնիր-լեռնագագաթների առասպելական պատկերացումները⁹, որոնք գիտակցաբար թե ենթագիտակցաբար ազդել են Սահյանի բանաստեղծական պատկերի վրա:

Լեռան պատկերը Սահյանի բնապատկերներում նաև ժամանակի այլաբանությունն է՝ օրվա, տարվա, դարի, մարդու կյանքի ժամանակի: Սարն ի վեր բարձունքը ժամանակի վերընթացն է, սարի ստորոտը՝ մահն ու ավարտը: Այսպես, յուրաքանչյուր օր սկսվում է սարն ի վեր վերելքով և ավարտվում ձորն ընկնելով:

Կակաչների բուքի միջով
Քայլում է օրը,
Ճիգով սարն է ելնում, ճիգով
Ընկնում է ձորը (էջ 47):

Այստեղ ևս Սահյանն ակամա լեռան պատկերի առասպելական ընկալում է արտահայտում: Նույնպիսի մի վերելք է մարդու կյանքի ճանապարհը. մի լեռ, որի ոտքի տակ կիրճ է, վերելքը՝ ճերմակ ձիավոր, որը մարդկային տենչերի արտահայտությունն է, և ահա երազած լեռնագագաթը և վիհի անխուսափելի անկումը մարդու կյանքի այլաբանությունն են դառնում:

Լեռան ոտքի տակ կիրճ է վիհավոր,
Լեռան բարձունքը՝ ճերմակ ձիավոր...
.....
-Թե՛ չեն դառնալու ոտքերս՝ թներ,
Վա՛ր նայեմ, թե՛ վեր... (էջ 3):

Ի դեպ, լեռան այլաբանությունը՝ կապված մարդու կյանքի ժամանակին, բավական տարածված է գրականության մեջ: Այն ուշագրավ պատկերում է գտել Հովհ.Թումանյանի «Իմ լեռան ետև» բանաստեղծության մեջ: Լ. Շանթի

⁹ Տե՛ս Ս. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 232:

«Կայսր» դրամայում նույնպես այն մարդու կյանքի, վերելքի, պայքարի ու անվերջ ձգտման այլաբանությունն է:

Մահյանի պոեզիայում լեռան բարձունքին հակադրվում է լեռան ստորոտի, կիրճի, ձորի պատկերավորումը՝ որպես անկման և մահվան այլաբանություն: Կիրճի, ձորի այսպիսի ընկալումն ակնհայտ է նաև վիշապ-ձոր պատկեր-խորհրդանիշում («Վիշապ է ձորն, արմանք-գարմանք, // Բերանը փակ է» էջ 46): Վերջին պատկերը դարձյալ շատ հարազատ է ժողովրդական առասպելական մտածողությանը, որը հարուստ է լեռան ստորոտում ապրող կործանիչ վիշապների առասպելներով: Մութ ձորի պատկերը մահվան իմաստաբանությամբ ի հայտ է գալիս այլ բանաստեղծություններում ևս:

Ստվերները կախ են ընկել,
Ուշ է, մայրամուտ է,
Միրտս ինչ-որ վախ է ընկել,
Տատնա ձորը մութ է (էջ 138):

Մաբերն ու ձորերն ընդհանրապես հոսող ժամանակի, ուրախ և տխուր օրերի հերթագայության այլաբանական պատկերավորումն են դառնում Մահյանի պոեզիայում՝ տիեզերական դարի ու ժամանակի կառուցիկ ամբողջականությունն ապահովող:

Մավարդա սար է, Գյազբելա սար է,
Իշխանասար:
Տարի կա դառ է, տարի կա վառ է,
Տարի կա՝ սառ:
Չորգորա ձոր է, Որտոնա ձոր է
Ու Տատնա ձոր:
Տարի կա դար է, տարի կա օր է,
Տարի կա՝ չոր... (էջ 141)

Մարի այլաբանական պատկերը առասպելաբանության մեջ ի հայտ է գալիս աշխարհի կառուցվածքի մասին ժողովրդական ըմբռնումներում: Մարը, ինչպես և ծառը, այն առանցքն է, որն իր ստորոտով կապվում է անդրաշխարհին ու մահվանը, իսկ գագաթով ձգվում դեպի երկինք՝ աստվածային ոլորտ: Պատահական չէ, որ հունական դիցարանում աստվածների գտնվելու վայրը Օլիմպոս լեռան բարձունքն է, իսկ հայոց առասպելներում սրբազան լեռ է Մասիսը¹⁰: Սրբազան լեռան, նրա վրա հանգրվանած նավի, նավից դուրս եկող ծառի և ծառի

¹⁰ Տե՛ս **Ա. Պետրոսյան**, Մասիս/Արարատը՝ հայոց Օլիմպոս և նրա առասպելները // Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2020, № 2, էջ 158-178:

վրայի թռչնաձագի պատկերը, որոնք առկա են հայկական միջնադարյան բազմատարբերակ ծիսերգերում, քննության առարկա են դարձել բանագիտական աշխատություններում¹¹: Այս պատկերը աշխարհի առանցքի առասպելական նկարագիրն է՝ հայ բանահյուսական ակունքներից սերող: Գիտակցաբար թե ապականա Մահյանը խաղարկում է առասպելական այս պատկերացումները «Գիշեր» բանաստեղծության մեջ, որում Մահյանի քնարական հերոսը բարձրանում է Սյունյաց Աղոթարան լեռը ու ծառ է դառնում:

Բռնած գիշերի թանձր փեշերից,
Գիշերի միջով, գիշերով լցված,
Գագաթն եմ հասել Աղոթարանիս:
Հասել, ծառացել ու ծառ եմ դարձել,
Եվ արմատներ եմ արձակել հողում,
Եվ սաղարթներ եմ տարածել հողին,
Եվ Ծիր-Կաթինի փոշոտ, մշուշոտ
Հարդն եմ շաղ տվել իմ սաղարթներին (էջ 154):

Բերված բանաստեղծության մեջ ուշագրավ է նախ և առաջ Մահյանի ընտրությունը. հիշատակվողը սովորական մի սար չէ, այլ Աղոթարանը, որը սրբազան լեռ է եղել: Ըստ Լիսիցյանի՝ հայերը աղոթելիս իրենց հայացքները այս լեռանն են դարձրել¹²: Բացի այդ, սարը բարձրացող քնարական հերոսը ծառի է փոխակերպվում, այնպիսի մի ծառի, որի սաղարթը երկնքում է, իսկ արմատները շոշափում են հավիտենության փեշերը: Ինչպես սարը, այնպես էլ ծառը աշխարհի առանցքն են նախնական առասպելական պատկերացումներում: Ավելին, ծառի պատկերն առասպելաբանության մեջ շատ ավելի հարուստ իմաստաբանություն ունի. այն աշխարհի մանրակերտն է, տարածության և ժամանակի ցուցիչը¹³:

Բլրի վրա աճած ծառին պատվաստվելով՝ նրան միաձուլվելու մոտիվը առկա է Մահյանի մեկ այլ բանաստեղծության մեջ ևս, որտեղ բանաստեղծը պատգամում է իր աճյունը թաղել մի հին կոճղի փչակում՝ ծլարձակվելու, վերընձյուղվելու հույսով:

Դագաղիս համար
Դուք ծառ չկտրեք:
Ինձ մի հին կոճղի
Փչակում դրեք,-
Անտառի եզրին,

¹¹ Տե՛ս **Ս. Հարությունյան**, նշվ. աշխ., էջ 25-27:

¹² Տե՛ս **Ստ. Լիսիցյան**, Ջանգեգուրի հայերը, Եր., 1969, էջ 279:

¹³ Տե՛ս **Топоров В. Н.** Древо мировое // Мифы народов мира, М., 1992, էջ 398-406:

Բլուրի վրա:
 Որ գնամ գտնեմ
 Արմատը նրա
 Արմատը գրկեմ...
 Եվ ի՞նչ իմանաս,
 Գուցե թե մի օր
 Դեպի լույս աշխարհ
 Մի շյուղ արձակեմ (էջ 158):

Ուշագրավ է, որ «Գիշեր» բանաստեղծության մեջ երկինք մեկնված մարդ-ծառը Ծիր-Կաթինին է հասնում: Աղոթարան սարի և Ծիր-Կաթինի միաձուլման պատկերներ առկա են նաև Սահյանի մյուս բանաստեղծություններում («Ծիր-Կաթինն իր երկրորդը՝ ձեր / Ջրում պիտի ճարի, / Աղոթարան սարի լճեր, / Աղոթարան սարի» (էջ 87):

Սրբազան Աղոթարան լեռան և հայոց Վահագն աստծո անվանն առնչվող առասպելական համաստեղծության զուգորդումը, կարծում ենք, ևս պատահական չէ: Լեռան և համաստեղծության ուշագրավ զուգահեռ ենք տեսնում մեկ այլ բանաստեղծության մեջ, որտեղ բանաստեղծը խաղարկում է երկնային հարդի առասպելական մոտիվը՝ այս անգամ կապված Գյազբեյ-Արամազդին:

Քիչ է մնում, թե մանկանամ,
 Ելնեմ նորից Գյազբեյ գնամ,
 Քունս տանի, մի քիչ ննջեմ,
Երագիս մեջ երկինքն հնձեմ*:

Ճիպոտ անեմ լեռան քամին,
 Քշեմ, էլ բան չհարցնեմ,
 Հարդից ջոկեմ աստղ ու լուսին,
 Ու տուն բերեմ լուսը լուսին¹⁴:

Տիեզերական պատկերը՝ Գյազբեյում քնելու, երկինքը հնձելու և երկնային հարդը երկիր բերելու՝ աստղերից ջոկելու, հայոց երկնային առասպելի գեղեցիկ ներհյուսմամբ է ստեղծում Սահյանը: Երկինքը որպես ցորենի արտ հնձելու պատկերը համահունչ է հայոց հանելուկներում ի հայտ եկող աստղազարդ երկնքի՝ որպես հնձվելու պատրաստ արտի պատկերումներին¹⁵: Քննարկվող պատկերների վերլուծությունը փաստում է, որ Սահյանը քաջաձանոթ է եղել հայ առասպելաբանությանը:

* Բանաստեղծություններում ընդգծումներն իմն են –Ն.Վ.:

¹⁴ **Համո Սահյան**, Քարե պատարագ, Եր., «Նաիրի», 1999, էջ 364:

¹⁵ Տե՛ս **Ս. Հարությունյան**, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Եր., ՀՄՍՀ ԳԱ հրատ., 1965, էջ 8:

Ցորենի առասպելը Սահյանի բանաստեղծություններում

Հարուստ աշխարհ են բացահայտում նաև ցորեն-հասկի առասպելի արծարծումները Սահյանի բանաստեղծական աշխարհում: Հացի պաշտամունքը Սահյանի պոեզիայում հետևողականորեն զարգացող մոտիվ է: ***Ցորեն-հասկ-Աստված*** նշանային դրսևորումները եզակի չեն մնում և կրկնվում են բանաստեղծությունից բանաստեղծություն: Ժողովրդական նախաքրիստոնեական առասպելներում և ավանդագրույցներում ցորենը մի երիտասարդ պատանի է, որը մեռնում է, թաղվում հողում, այնուհետև կտրատվում, սրատվում, չարչարվում, իսկ վերջում մատուցվում մարդկանց՝ դառնալով կերակուր՝ «հոգու հոգի»¹⁶: Այս պաշտամունքը վերապրում է քրիստոնեական առասպելում, որում մեռնող-հառնող Աստված՝ Քրիստոսը, հացաբույսի մարմնացումն է: Նա չարչարվում է հանուն մարդկանց, մեռնում, թաղվում, այնուհետև հարություն առնում և մատուցվում մարդկանց որպես սուրբ նշխար: Սահյանական պատկերումները զուգահեռվում են այս ընկալումներին:

*Պիտի հավատամ իմաստուն **հասկին,**
Որ մեռնելով է աշխարհը պահում,
Եվ ինքն աշխարհից ոչինչ չի շահում*¹⁷:

*Երկրպագում եմ սուվերը **հասկի,**
Թող ընդունի իմ խանդն ու ողջույնը
Հասկի սուվերում ննջած մրջյունը*¹⁸:

Էլի ցորենն է աշխարհի հիմքը,
Փառք տանք ցորենին և օրհնաբանենք
Ցորենի մահով մահը խափանենք,
Էլի ցորենն է աշխարհի հիմքը:

Մայրը՝ հողն է սուրբ, հայրը՝ երկինքը,
Հող դարձնենք քարը և ցորեն ցանենք:
Էլի ցորենն է աշխարհի հիմքը,
Փառք տանք ցորենին և օրհնաբանենք¹⁹:

Այս արծարծումներում անթաքույց դրսևորվում են հեթանոսությունից սկիզբ առնող և քրիստոնեության մեջ շարունակվող հացի պաշտամունքի և ցորենի ա-

¹⁶ Ցորենի հանելուկաշարի քննությունը տե՛ս Մ. **Հարությունյան**, Հայ առասպելաբանություն, էջ 357-365:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 401:

¹⁸ **Համո Սահյան**, Դադի ծաղիկ, Եր., 1986, էջ 59:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 55:

ռասպելի հետքերը: Ակնհայտ է, որ ցորենի պաշտամունքի սահյանական ընկալումը խորապես սնվում է ժողովրդական ընկալումներից, պահպանում է ժողովրդական առասպելի այս հիմնաշերտը: Յորենի՝ որպես աստվածության պատկերումը («Սասվաճս ցորենին ասես»²⁰), ցորեն-պատանու անձնավորումը բազմիցս տեսնում ենք Սահյանի բանաստեղծական աշխարհում («Ցերեկով նրանք արտ են քաղհանել, / Որ հասկի ոտքը փուշը չծակի», էջ 30):

Հասկի պատկերումներում Սահյանը ավելի խոր ակունքների է հասնում՝ անդրադառնալով աշխարհարարման առասպելին: Հայոց հավատալիքային աշխարհում աշխարհարարումը կապվում է ցորեն-հասկի առասպելին: Ըստ այդմ՝ նախապես երկինքն ու երկիրը իրար շատ մոտ են եղել, և նրանց միջև աճած ցորենը՝ արմատից հասկակալած, մինչև երկինք է հասել՝ դառնալով մի յուրօրինակ առանցք: Մարդկային մեղքի պատճառով հզոր մի ճայթյունով երկինքը հեռացել է երկրից, իսկ ցորենի հասկակալած մասը կրճատվել է²¹: Ուշագրավ է, որ ավանդազրույցի տարբերակներում ցորեն-հասկը հանդես է գալիս որպես մի տիեզերական առանցք՝ երկնքի և երկրի միջև ձգվող²²:

Առասպելական այս ավանդազրույցը ուշագրավ գուգահեռ ունի Համո Սահյանի «Հասկը» բանաստեղծության մեջ: Ազգագրագետ Գոհար Ստեփանյանն իրավացիորեն այս բանաստեղծության մեջ տեսնում է աշխարհարարման հայկական առասպելի առարկայացումը: Ըստ նրա, այս բանաստեղծությունը կարծես «...քննարկվող առասպելի պոետիկ առարկայացումը լինի. այստեղ է և՛ ծնունդը, և՛ երկրին խոնարհված երկինքը, և՛ դեպի երկինք ձգվող ու երկրի՝ հողի մեջ ընկղմվող հասկը»²³:

Ես աշխարհ եկա,
Երբ հին աստվածներն արդեն չկային
Եվ աստվածություն չկար աշխարհում,
Խոնարհվել էր խոր
Խոնավ երկինքը խոնարհ աշխարհին,
Եվ բարակ-բարակ անձրև էր շաղում:

Կանգնել էր դաշտում հասկը ցորենի
Եվ խոնավ, խոնավ իր կոպերի տակ
Հավիտենության խորհուրդն էր պահում
Եվ շիկացնում էր նա կամաց-կամաց
Իր հատիկների արևները հում:

²⁰ Համո Սահյան, Երկեր երկու հատորով, հ. 2, Եր., 1984, էջ 373:

²¹ Տե՛ս Մտ. Լիսիցյան, Լեոնային Ղարաբաղի հայերը // Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, հ. 12, Եր., 1981, էջ 66:

²² Ավանդության տարբերակների քննությունը՝ աշխարհարարման առասպելի համատեքստում տե՛ս Գ. Ստեփանյան, Նոր տարուց վերջին զանգ. Տոնական պրակտիկաներ, հիշողություն և վերակազմում, Եր., 2020, էջ 38-44:

²³ Նույն տեղում, էջ 43-44:

Կանգնել էր դաշտում հասկը ցորենի
 Աստվածավայել իր շշուկներով,
 Իր մեծությունն էր տանում երբեմնի
 Աստվածաբնակ երկինքներն ի վեր,
 Իր աստվածային բեղիկներն ի վար
 Հողին ու քարին
 Օրհնություններ ու սարսուռ էր շաղում²⁴:

Հին աստվածների կործանմանը հաջորդող՝ ցորեն-աստվածության այս պատկերումը կարելի է մեկնաբանել և՛ որպես Սահյանի բնապաշտության ևս մեկ ապացույց, և՛ քրիստոնեական կրոնի գաղափարական առանցքի՝ հացի պաշտամունքի մի ինքնատիպ բանաստեղծականացում:

Ուշագրավ է դիտարկել նաև ցորենի անձնավորման հակառակ դրսևորումը Սահյանի պոեզիայում, երբ մարդն է ներկայացվում որպես ծիլ, որպես ցորեն: Բնության մարդկային կերպավորման, ոգեղենացման օրինակներ, անշուշտ, Սահյանի քնարերգության մեջ շատ կարելի է հանդիպել: Սա անհիմնական մտածողության հիմնական սկզբունքն է, որտեղ մարդ-բնություն փոխակերպումներն օրինաչափ են: Ինչպես ցորենն է մարդկային կերպար ստանում, այնպես էլ մարդը ծիլ է տալիս բույսի պես («*Ծիլ ենք տալիս հողից / Եվ սնվում ենք, աշխարհ, մենք քո հողով*», էջ 146): Եվ ինչպես ցորենը, այնպես էլ մարդն ի վերջո հողի գիրկն է վերադառնում, մարդու առաջ էլ «*վերջին դուռը բացողը*» հողն է (էջ 146):

Այս առումով խոսուն է բանաստեղծական պատկերը, որտեղ աշխարհը որպես ցանված արտ է պատկերվում («*Աշխարհն ասես արտ է ցանած- / Սպասում ենք՝ հասկահանի*»²⁵): Մարդ-հասկ այս պատկերավորումը ևս ունի իր խոր արմատները առասպելական աշխարհում, և պատահական չէ, որ հոգեառ հրեշտակը ժողովրդական պատկերացումներում գերանդիով է պատկերվում, որը հնձում է մարդկային կյանքերը՝ ցորենի արտի պես:

Նշանային մեկ այլ ուշագրավ դրսևորում է *ցորեն-խոսք-նշխար* իմաստաբանության դրսևորումը Սահյանի պոեզիայում:

Չուզեցի ոչ փառք, ոչ իշխանություն,
 Չապրեցի անվերջ գցել-բռնելով...
 Եղա թափառող մի նշխարատուն-
 Կրունկի վրա բացված դռներով:

²⁴ **Համո Սահյան**, Երկեր երկու հատորով, հ. 2, էջ 71-72:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 339:

Եվ նշխարներս բաշխեցի նրանց,
 Ովքեր գիտեին գինը նշխարի...
 Եվ ինձ աշխարհից ոչինչ չմնաց,
 Մնաց բաշխվելու բերկրանքն աշխարհի²⁶:

Բանաստեղծը՝ որպես նշխարատուն, բանաստեղծությունը՝ որպես նշխար: Այս պատկերացումը նոր չէ, իհարկե: Խոսքի պաշտամունքի հնագույն առասպելներում բանաստեղծը այն քուրմ-արարիչն է, որ աստվածային խոսքը բաշխում է մարդկանց՝ որպես սրբություն²⁷: Քրիստոնեական կրոնում ևս խոսքի պաշտամունքը ավելի քան առանցքային է մնում, քանի որ Քրիստոսը ինքը՝ խոսքն է, որ տրված է մարդկանց, և որը բաշխվում է որպես հաց, որպես նշխար: Քրիստոսի կերպարում նույնանում են խոսքի ու հացի պաշտամունքը, և այս ուշագրավ հանգամանքը Մահյանի գրչով շատ յուրօրինակ արտահայտում է ստանում: Բանաստեղծի՝ որպես նշխարատան պատկերումը հազվադեպ դրսևորում է հայ բանաստեղծության մեջ, որի արմատները առասպելական հարուստ պատկերացումներ են միահյուսում: Խոսքի և ցորեն-բույսի այսպիսի զուգադրումը Մահյանի կողմից ամենևին պատահական չէ: Այս մասին են վկայում մոտիվի արտահայտումը նաև Մահյանի հետևյալ բանաստեղծական տողերում:

Մազարմատներ է արձակում բառը
 Եվ ծիլ է տալիս դեպի լույս աշխարհ
 Եվ քեզ է կանչում, մոլորված իմ գառ (էջ 115):

Ճիշտ է, այստեղ ցորենը չի հիշատակվում, սակայն արմատներ արձակող և ծլարձակող բառի պատկերը դարձյալ ուղղորդում է դեպի նույն առասպելը, որ քննարկեցինք վերը, իսկ գառան հիշատակումը քրիստոնեության ակնարկ է պարունակում հավանաբար:

Եզրակացություն

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, Համո Մահյանի բանաստեղծական աշխարհը լեցուն է բնության առասպելաբանաստեղծական պատկերավորումներով, որտեղ ակնհայտ են Մահյան բանաստեղծի՝ հայկական առասպելաբանության խոր իմացությունը և նախնական աշխարհայացքին բնորոշ մոտիվների օգտագործման հակումը: Մահյանի հմուտ գրչի տակ հայտնի և ոչ այնքան հայտնի

²⁶ **Համո Մահյան**, Ինձ բացակա չդնեք: Անտիպ բանաստեղծությունների ժողովածու, Եր., 1998, էջ 95:

²⁷ Տե՛ս **Ն. Խ. Վարդանյան**, Խոսքի պաշտամունքի և բանաստեղծի՝ որպես քուրմ-ծիսարարի առասպելական ընկալումների շուրջ // Բանահյուսություն և գրականություն: Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Գավառ, 2023, էջ 260-273:

առասպելները խիստ ուշագրավ դրսևորումներ են ստանում՝ հատուկ նրա յուրօրինակ բանաստեղծական ոճին: Սահյանի բնութենապաշտությունը, որ սերում է Սյունյաց աշխարհի հարուստ բանահյուսությունից և չտեսնված բնապատկերից, հետագայում է՛լ ավելի է հարստանում հայ առասպելաբանության ճանաչողությամբ, որի փայլուն վկայությունն են այդ առասպելների յուրօրինակ արծարծումները բանաստեղծական հյուսվածքներում: Այդպիսի օրինակներից ներկա հոդվածում քննվեցին լեռան, ձորի, ծառի, ցորենի առասպելական պատկերների արծարծումների որոշ արտահայտություններ: Բերված օրինակները, սակայն, մի մասն են այն հարուստ դրսևորումների, որոնց, անշուշտ, մեկ հոդվածում անհնար է անդրադառնալ, և որոնք դեռ շատ նյութ կարող են տալ հետագա ուսումնասիրությունների համար:

НВАРД ВАРДАНЯН – Мифические истоки пейзажа в поэзии Амо Сагияна. – В статье рассматриваются мифические истоки пейзажа в поэзии Амо Сагияна. В частности, рассматриваются проявления одухотворения природы, мифологической аллегории, отождествления и слияния человека с природой, вытекающие из спиритуалистического мировоззрения. Мифологические сюжеты, услышанные в детстве от бабушки, переплетенные с впечатлениями, полученными от великолепного Сюникского пейзажа, в дальнейшем обуславливают богатые сказочными аллегориями выражения сагияновского пейзажа. Пейзаж переплетается с мифом, становится средством мифотворческого изображения мира и раскрывает новый заряд первоначальных мысленных образов в восприятии поэта-натуралиста 20-го века. Ось мира, гора, древо жизни, тандыр на горе, парень-пшеница, драконье ущелье - поглощающее солнце, и другие мифологические представления обретают новую жизнь и форму выражения посредством пера поэта, глубоко чувствующего природу. Именно на этой основе в дальнейшем формируется уникальная система символов родной природы Сагияна, которая выходя за рамки Сюникских границ, завершает мифологическую и творческую картину родины.

Ключевые слова: Амо Сагян, пейзаж, Сюник, миф, знаковая система, мифотворческий образ мира, гора, дерево, пшеница

NVARD VARDANYAN – The Mythical Origins of Landscape in the Poetry of Hamo Sahyan. – The article examines the mythical origins of landscape in the poetry of Hamo Saghyan. In particular, the manifestations of the spiritualization of nature, mythological allegory, identification and fusion of man and nature, arising from the spiritualistic worldview, are considered. Mythological stories heard from grandfather in childhood, intertwined with impressions received from the magnificent Syunik landscape, subsequently determine the expressions of the Sakhyan landscape, rich in fabulous allegories. The landscape is intertwined with myth, becomes a means of mythological creative depiction of the world and reveals a new charge of original mental images in the perception of the 20th century naturalist writer. The axis mundi, the mountain, the tree of life, the tandoor on the mountain, the wheat guy, the dragon gorge - absorbing the sun, and other mythological ideas take on a new life and form of expression with the help of a writer who deeply studies nature. It is on this basis that a unique system of symbols of the native nature of Saghyan is subsequently formed, which goes beyond the borders of Syunik, completing the mythological and creative picture of the homeland.

Key words: Hamo Sahyan, landscape, Syunik, myth, sign system, myth-making image of the world, mountain, tree, wheat